

Haçlı Seferleri Döneminde Ermeniler ve Haçlılar Arasında Yaşanan Siyasi Evlilikler

Rahime DENİZ

Dr., Hatay TÜRKİYE.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-8040>

rahimekiyili@gmail.com

Atıf Bilgisi

DENİZ, Rahime. "Haçlı Seferleri Döneminde Ermeniler ve Haçlılar Arasında Yaşanan Siyasi Evlilikler". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 54 (Güz 2025), 45-80.

Geliş Tarihi	29.06.2025
Kabul Tarihi	06.11.2025
Yayın Tarihi	29.11.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Ermeniler Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında Anadolu'nun doğusundan Kilikya, Orta Anadolu ve Güney Doğu Anadolu'ya göçe zorlandılar. XI. yüzyılın ikinci yarısında Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile Bizans'ın Anadolu'daki gücü zayıfladı ve Ermeniler Türklerin hâkimiyeti altında vassal küçük beylikler kurdular. Haçlı Seferlerinin başlaması ve Haçlı ordularının Anadolu'ya gelmesi ile Ermeniler Bizans'a ve Türklere karşı Haçlıları desteklediler. Onların yardımıyla sahip oldukları topraklarda bağımsız devlet kurma hayaline kapıldılar. Birinci Haçlı Seferi sırasında kurulan Latin Haçlı devletleri ile Anadolu'daki Ermeniler arasındaki ilişkiler çok yönlü olarak devam etti. Haçlı-Ermeni ilişkilerinin en dikkat çekici yönü ise aralarında kurulan akrabalık ilişkileridir. Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu ve aynı zamanda Kudüs Kralı Baudouin de Bolougne'un Ermeniler ile başlattığı akrabalık ilişkileri birçok Haçlı lideri ve şövalyeleri tarafından da uygulanmıştır.

Bu çalışmada Haçlıların Doğu'daki en büyük destekçisi olan Ermeni ileri gelenleri ile Haçlı liderleri arasındaki siyasi evlilikler, bu evliliklerin hangi amaçlarla gerçekleştirildiği ve neticesinde ne gibi olaylara ortam hazırladığı ayrıntılarıyla incelenmektedir. Çalışma sırasında dönemin ana kaynakları esas alınmıştır. Ayrıca konu ile alakalı araştırma eserlerden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler, Haçlılar, Siyasi Evlilikler, Baudouin I., Bohemund VI .

Political Marriages Between Armenians and Crusaders During The Crusades

Rahime DENİZ

Dr., Hatay TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-8040>

rahimekiyili@gmail.com

Citation

DENİZ, Rahime. "Political Marriages Between Armenians and Crusaders During The Crusades". *The Journal of Turkish Cultural Studies*, 54 (Fall 2025), 45-80.

Date of Submission	29.06.2025
Date of Acceptance	06.11.2025
Date of Publication	29.11.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

Armenians were forced to migrate from the Eastern Anatolia region to Cilicia, Central Anatolia, and Southeastern Anatolia under the rule of the Byzantine Empire. In the second half of the 11th century, with the arrival of the Turks in Anatolia, the Byzantine power in the region weakened, and the Armenians established small vassal principalities under Turkish dominance. With the onset of the Crusades and the arrival of Crusader armies in Anatolia, the Armenians supported the Crusaders against Byzantium and the Turks. They were captivated by the dream of establishing an independent state in the lands they possessed with the help of the Crusaders. The relationships between the Latin Crusader states, established during the First Crusade, and the Armenians in Anatolia continued in various dimensions. The most notable aspect of the Crusader-Armenian relations was the familial ties established between them. The familial alliances initiated by Baudouin de Boulogne, the founder of the County of Edessa and King of Jerusalem, were also practiced by many other Crusader leaders and knights.

This study examines in detail the political marriages between the Armenian nobility, who were the Crusaders' greatest supporters in the East, and the Crusader leaders, the purposes of these marriages, and the events they facilitated as a result. During the study, the main sources of the period were taken as basis. In addition, research works related to the subject were also used.

Keywords

Armenians, Crusaders, Political Marriages, I. Baudouin, VI. Bohemund.

Giriş

Ortaçağ feodal toplum düzeninde çoğunlukla çıkar birlikteliğine dayalı olan hanedanlar arasındaki siyasi evlilikler ve bu yolla kurulan akrabalık ilişkileri oldukça karmaşık ve önemli bir durumdur. Ortaçağ'da hem Doğu'da hem de Batı'da kurulan devletlerde sıkça rastlanılan bu durum Haçlı devletlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Birinci Haçlı Seferi'nde Haçlı ordularının Türklerin egemenliği altındaki Anadolu topraklarında ilerlemesine yerli Hristiyanlar ve özellikle de Ermeniler destek olmuştur. Bu sefer sonunda kendilerine ait bağımsız devletler kuran Haçlı liderleri Doğu'daki devletlerinin tutunabilmesi, hâkimiyetlerinin devamını sağlayabilmek ve özellikle de yerli Hristiyan ailelerin sahip oldukları topraklar üzerinde meşru hak iddia edebilmek maksatlarıyla zaman zaman yerli Hristiyan aileleri ile akrabalık ilişkileri tesis etmişlerdir. Bu kurulan akrabalık ilişkilerinden en dikkat çekicisi ise Ermeniler ile yapılan siyasi evliliklerdir.

Anadolu'nun doğusundaki yerleşik halklardan Ermeniler tarih boyunca İran coğrafyasının egemen güçleri ile Anadolu'ya hâkim devletler arasında egemenlik mücadelesine sahne olan bir bölgede yaşamışlardır. Bu durum Ermenilerin bağımsız devlet kurmalarını engelleyen en önemli unsurdur. Ayrıca doğu Anadolu'dan Kafkaslara kadar uzanan bölgede derebeylikler şeklinde yapılanan Ermeniler içerisinde, aralarında çıkar çatışmasının yaşandığı birçok farklı hanedan ailesi ortaya çıkmış, bu da onların birlikte hareket etmelerine engel olmuştur. M.S. IV. yüzyılda Lusavoriç Gregor'un öğretileriyle Hristiyanlığı kabul etmelerine kadar millet olma bilincinden yoksun olan Ermeniler Hristiyanlık ile birlikte kendi alfabelerini, dil ve edebiyatlarını geliştirmişlerdir¹. Fakat milli bilince sahip olmaları da bu halkın bağımsız olmasına yetmemiştir.

Abbasiler ile Bizans'ın IX. yüzyılda Doğu Anadolu'da dolayısıyla da Ermeniler üzerinde hâkimiyet kurma mücadeleleri sırasında 862'de

¹ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı, Aras Yayınları, 2011, s. 56-66; Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ & Ortaçağ*, c. I, ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, ve diğerleri, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 184.

Abbasi halifesinin Bagratuni hanedanından I. Aşot b. Simbat'a hil'at giydirmesi² ve sonrasında 885-886'de yine halife tarafından kral ilan edilmesiyle³ siyasi kimlik kazanan Ermeniler bölgede Bizans ile Abbasiler arasındaki çekişmeden yararlanarak Ani, Kars ve Van'da üç farklı vassal Ermeni krallığı kurmayı başardılar⁴. Ancak Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025)'un hâkimiyeti sırasında yaşadıkları bölgeden Ortodoks Rumların çoğunlukta olduğu Anadolu'nun iç kısımlarına doğru özellikle Sivas, Kayseri, Kapadokya ve Kilikya'ya göçe zorlandılar⁵.

II. Basileios, Ermenileri doğrudan Bizans'a tâbi kılmak ve Anadolu'nun doğusundaki Bizans hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla bölgeye sefer düzenledi⁶. Bu sefer neticesinde de göçler yoğunlaştırıldı. İmparator Vaspurakan bölgesini ilhak ederek burada yaşayan 40.000 Ermeni'yi Sivas ve Kayseri bölgesine tehcir etti.⁷ Aslında İmparatorun Ermenileri göçe zorlamasının en önemli sebebi Gregoryan mezhebine tâbi olan Ermenileri Anadolu'nun içlerine sürerek, Ortodoks Rumlar arasında eritmek ve asimile etmektir. Fakat bunun dışında Çağrı Bey önderliğindeki Selçuklu Türkleri, 1015-1021 yılları arasında Van Gölü civarındaki Ermeni bölgesi olan Vaspurakan'a keşif amaçlı düzenlediği akınlar ile Ermenilere kayıplar verdirmiş ve dolayısıyla da Bizans'ın doğu sınırını tehdit etmeye başlamıştı. İşte II. Basileios, imparatorluğunun doğu sınırında Bizans'a çok da bağlılık göstermeyen Ermenileri bölgeden sürerek ülkesinin savunmasını güçlendirmeyi de

² René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2019, s. 353; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara, 2019, s. 3; George A. Bournoution, *a.g.e.*, s. 94; Güner Sağır, *a.g.m.*, s. 190.

³ René Grousset, *a.g.e.*, s. 373; George A. Bournoution, aynı yer; Güner Sağır, *a.g.m.*, s. 191.

⁴ Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁵ Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 8; Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History*, Longman, London and New York, 1997, s. 40-43.

⁶ Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Basılmamış Tercümeler, s. 19; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 291-292.

⁷ Muharrem Kesik, "Türk Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri*, (ed. Şafak Ural, Kâzım Yetiş, Feridun Emecen), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 3.

amaçlıyordu⁸. İmparatorun bu politikası onun ölümünden sonra da devam ettirildi ve Ermenilerin zorunlu göçü neredeyse XI. yüzyılın sonuna kadar sürdü⁹. Özellikle İmparator IX. Konstantin Monamak'ın (1042-1055) Ermenilere yüklediği ağır vergiler ve onların liderlerini sürgün etmesi, Kars ve Van bölgesinde Ermeni liderlerine uyguladığı katliamlar ve hatta Ermeni Kiliselerinin ortadan kaldırılmaya çalışılması gibi olaylar Ermenilerin Bizans'a olan güvenini ve bağlılığını daha da zayıflattı¹⁰. Ermeniler ile Bizans arasında bu gelişmeler yaşanırken Selçuklu Türkleri de Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başlamıştı. Malazgirt Savaşı'ndan¹¹ (1071) sonra Anadolu'ya Türklerin hâkim olmaya başlamasıyla Ermeniler, Hristiyan Bizans'ın egemenliğine karşı, Müslüman Türklerin hâkimiyeti altında yaşamayı tercih ettiler.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki Bizans hâkimiyetinin ortadan kalkmasını fırsat bilen Ermeniler, Kilikya (Çukurova), Gaziantep, Urfa ve Malatya'da küçük Ermeni prenslikleri kurdular. Bu Ermeni prenslikleri içerisinde en göze çarpanı Vaspurakan Ermenilerinin soyundan olan ve Malazgirt Savaşı'nda da Bizans'ın komutanlarından biri olan Philaretos Brachamios'un¹² kurduğu

⁸ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 4-5; Erol Kürkcüoğlu, "X.-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, c. II, ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, ve diğerleri, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 94.

⁹ Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 8; Erol Kürkcüoğlu, "a.g.m.", s. 95-96.

¹⁰ Muharrem Kesik, "a.g.m.", s. 5-6.

¹¹ Malazgirt Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, 481-483.

¹² Philaretos Brachamios, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes (1068-1071) tarafından "Domestikos" (Bizans İmparatorluğu'nda askeri bir rütbe) rütbesi verilen Ermeni liderdir. İmparator Romanos Diogenes Malazgirt Savaşı'ndan kısa süre önce Doğu'daki ordusunun büyük kısmının komutanlığını ona vermiştir (Bkz. Christopher Hatch MacEvitt, *Creating Christian Identities: Crusaders And Local Communities In The Levant 1097-1187*, ProQuest Information and Learning Company, United States, 2002, s. 27). Anna Comnene onu yiğitliği ve zekasıyla kendini gösteren biri olarak tanımlarken (Bkz. Anna Comnene, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 194), Urfalı Mateos onu şeytanın birinci oğlu olduğunu, Hristiyan olmasına rağmen imansız bir adam olduğunu, hatta Ermenilerin onu bir Ermeni olarak kabul

prensliktir. Philaretos, Malazgirt sonrası Maraş ve çevresini ele geçirerek prensliğini kurmuş, kısa zamanda Urfa, Malatya, Harput, Elbistan, Tarsus, Göksun (Keysun) ve Antakya'yı da ele geçirerek devletini Kilikya'dan güneydoğu Anadolu'ya kadar genişletmiştir¹³. Ancak hâkimiyet alanında kendisine karşı gelen Rumları, Süryanileri ve dahi Ermenileri katletmekten çekinmemiş, bu zulümleri nedeniyle de halk tarafından pek sevilen bir lider olamamıştır. Bu durum onun sahip olduğu toprakların kısa sürede elinden çıkmasında en önemli etkiye sahiptir¹⁴. Antakya şihnesi İsmail, onun yokluğunu fırsat bilerek şehri Kutalmışoğlu Süleymanşah'a vermiş (1084)¹⁵, bu da sahip olduğu diğer şehirlerdeki yönetici ve halkı cesaretlendirmiş olacak ki Philaretos, oğlunun yönetiminde olan Urfa'ya dahi alınmamıştır. Philaretos bu defa, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile görüşerek onun yardımını istemişse de Sultan, onu Maraş'a vali olarak atamak dışında bir girişimde bulunmamıştır. Böylece Philaretos'un prensliğinin toprakları da Büyük Selçuklulara intikal etmiştir (1086/1087)¹⁶.

etmedikleri gibi Bizanslıların da onun kendilerinden olmasını istemediklerini belirtmektedir. Mateos'a göre Philaretos'un ailesi Ermeni olmasına karşın din ve yaşayış bakımından bir Bizanslıdır. (Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un *Zeyli* (1136-1162), çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları Ankara, 2000, s. 147); Ayrıca Bkz. Ali Mıynat, "Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros)", *USAD*, Bahar 2020, s. 319-320.

¹³ Erdoğan Merçil, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Anadolu'nun Durumu", *Belleten*, c. 52, S. 203, s. 468; Ağustos 1988, Michael Angold, *a.g.e.*, s. 123.

¹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2013, s. 98.

¹⁵ İbü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, çev. A. Özaydın, c. VIII, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 312; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (yay. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2001, s. 5-7; Osman Turan, *a.g.e.*, s. 100-101; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 57-58; Claude Cahen Alexios Komnenos'un Türkiye Selçuklu hükümdarı Süleymanşah'ı, Philaretos'un Ermeni Prensliği'ni ortadan kaldırması için teşvik ettiğini iddia ediyor. Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 10.

¹⁶ Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 13-17.

Haçlı seferleri öncesinde Philaretos'un sahip olduğu Malatya'da, onun buraya vali olarak görevlendirdiği Gabriel, Maraş'da Thatul, Keysun, Raban ve Maraş ile Fırat nehri arasındaki arazide Kogh Vasil, Urfa'da Gabriel'in damadı olan Thoros¹⁷, Kilikya bölgesinde Gülek geçidinin batısında Hetumyanlardan Oşin, Gülek geçidinin doğusunda Ruben'in oğlu Konstantin'in hâkim olduğu görülüyor¹⁸. 1097 yılında ilk Haçlı ordularının Anadolu'ya gelişi ile daha önce, Bizans'a karşı Selçuklu hâkimiyetini tercih eden Ermenilerin bu defa, Haçlıların desteğini alarak bağımsız devlet kurma fikrine kapıldıkları anlaşılmaktadır.

Haçlı Seferleri Türklerin Anadolu'yu ve Hristiyanlık için kutsal olan Kudüs'ü ele geçirmelerine bir tepki olarak ortaya çıktı. Kutsal toprakları Müslümanların elinden almak ve Doğu'daki din kardeşlerini Müslüman Türklerin boyunduruğundan kurtarmak fikri Avrupa'da geniş bir taraftar kitlesi buldu. 1095'de bu propagandalarla yapılan Papalık çağrısına¹⁹ her kesimden insan karşılık verdi ve Haçı kabul etti. İlk Haçlı Seferine liderlik edecek asillerin ise dini duygularından ziyade doğuda kendilerine mülk edinmek amacıyla bu sefere katıldıkları Birinci Haçlı Seferi sırasında yaşanan gelişmelerden aşikârdır. Bu sebeplerledir ki İstanbul'a geldiklerinde Bizans İmparatoruna vassallık yemini ederek, Türklerin Anadolu'ya gelerek ele geçirdikleri Bizans topraklarını tekrar Bizans'a vermeyi kabul etmişler²⁰, ancak Kilikya'dan itibaren bu yeminlerini unutarak kendi lehlerine mülk edinmeye başlamışlardır.

¹⁷ Sultan Melikşah 1087'de Bozan adında bir Türk reisini Urfa'yı alması için görevlendirmişti. Thoros ise 1094'de şehri Bozan'ın elinden geri aldı. Bkz. Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 17-18.

¹⁸ Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades et la Principauté Franque D'Antioche*, Paris, 1940, s. 181.

¹⁹ Fulcherius Carnotensis, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, (Translated by Frances: Rita Ryan, Norton & Company, New York, 1973, s. 65-67; "Kutsal Toprakları Kurtarmak" Kudüs Seferi, (çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s. 50 vd; Willermus Tyrensis, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (çev. E. A. Babcock-A. C. Krey), c. I, Columbia University Press, New York, 1943, s. 88-92; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 9.

²⁰ Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'a verilen vassallık yemini ile ilgili bkz. Fulcherius Carnotensis, 79-80/çev., s. 63-65; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 313-324; Michael Angold, *a.g.e.*, s. 160.

Haçlı ordularının Anadolu'daki ilerleyişi sırasında kendilerine en büyük desteği verenler yerli Hristiyanlar ve özellikle de Ermeniler oldu. Haçlılar da böyle dost canlısı bir toplulukla karşılaştıkları için mutlu oldular. Ancak bu dostane ilişkiler iki tarafın çıkarları çatışmadığı süreçte devam edecekti²¹. Ermeniler tarafından verilen en bariz ve kritik destek Haçlıların Antakya kuşatması sırasında oldu. Kuşatmanın uzaması ile Haçlı ordusunda açlıktan dolayı hastalıklar ve ölümler baş göstermiş, Kilikya Ermenileri de Haçlı ordusuna yetecek kadar erzakı temin etmişlerdi²². Bunun gibi pek çok olay kaynaklarda zikredilmekle birlikte Ermenilerle ilk temas bu olaydan önce, daha Haçlı ordusunun İznik kuşatması sırasında Haçlı liderlerinden Godefroi de Bouillon'un kardeşi Baudouin de Bolougne'un, Raban ve Keysun ile Maraş ile Fırat arasındaki arazinin sahibi olan Ermeni Kogh Vasil'in kardeşi Bagrat'ı²³ maiyetine almasıyla başladı. Olayların gelişimi Bagrat'ın Fırat boylarındaki Ermeni devletçiklerine Baudouin'in destek götürmesini ve Ermenilerin Türklerin hâkimiyetinden kurtarılmasını amaçladığını göstermektedir²⁴. Ancak Baudouin Ermenilere yardım etmekten ziyade onların ellerinde olan bu bölgeleri kendi hâkimiyeti altına almayı planlamaktaydı²⁵.

Ermeniler ile Haçlılar arasındaki ilişkilerin bizim konumuzu ilgilendiren boyutu ise bu iki taraf arasında yaşanan evliliklerle kurulan akrabalık ilişkileri ve buna bağlı gelişen olaylardır. Kurulan ilk akrabalık ilişkisi de yine Baudouin Bologne ve onun Urfa'nın Ermeni ileri gelenlerinden Taphnuz'un kızı ile yaptığı evliliğidir.

²¹ Sirarpire der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenian", *A History of The Crusades*, edit. Keneth M. Setton, London, 1969, s. 634.

²² Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 192-193.

²³ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, *History of the Journey to Jerusalem* (Edited and Translated By Susan B. Edgington), Clarendon Press, Oxford, 2009, s. 165; Bagrat'ın Kogh Vasil'in kardeşi olduğunu bize nakleden Willermus Tyrensis'dir. Bkz. Willermus Tyrensis, c. I, s. 304; Zoé Oldenburg, *The Crusades*, Translated from the French by Anne Carter, Phoenix Press, London, 2001, s. 118-119.

²⁴ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 151; Zoé Oldenburg, aynı yer.

²⁵ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, c. I, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 5.

1. BAUDOUIN DE BOULOGNE'UN ERMENİ TAPHNUZ'UN KIZI İLE EVLİLİĞİ

Haçlılar ile Ermeniler arasındaki ilk akrabalık ilişkisi Kudüs Haçlı Krallığı'nın kurucusu olan Birinci Haçlı Seferi liderlerinden Godefroi de Bouillon'un küçük kardeşi Baudouin de Bologne'un Urfa bölgesinden Ermeni Taphnuz'un kızı ile evlenmesiyle kuruldu. Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu olan Baudouin de Boulogne Haçlı Seferine abisi aşağı Lorraine dükü Godefroi'nun maiyetinde katıldı. Ailesi tarafından kilisede din adamı olarak eğitim alması uygun görülmüş olan Baudouin, inatçı, mağrur soğukkanlı olduğu gibi gösteriş ve servet düşkün bir kişiliğe sahip olmasından dolayı kiliseden ayrılmıştı. İlk evliliğini Norman asıllı Godvere de Tosni ile gerçekleştirmiş, hatta sefere karısı ve onun ilk evliliğinden olan iki çocuğuyla birlikte katılmıştı²⁶.

Baudouin, Ermeni Bagrat'ın rehberliğinde ana Haçlı ordusu Ereğli'deyken eşini ve çocuklarını ana orduda bırakmak kaydıyla Kilikya'ya ilerledi. Ana Haçlı ordusu Maraş'a geldiğinde Baudouin'in karısı ve üvey çocukları hastalanarak ölmüşlerdi²⁷. Kendisi de Kilikya'dan Maraş'a giderek ana orduya katıldı. Ancak burada fazla durmayarak Ermeni Bagrat ve kendisine tabi olan şövalyeleriyle birlikte 1097 yılının sonlarında Tell-Bâşir'i ve Râvendân kalelerini ele geçirdi. Bu kalelerin zaptında Baudouin'i ve onun nezdinde tüm Haçlı ordusunu bir kurtarıcı olarak gören Ermeniler büyük rol oynamışlardı²⁸.

1098 yılı başında, Baudouin Tell-Bâşir'de bulunduğu sırada onu Urfa'ya davet etmek için Urfa ileri gelenlerinden bir heyet geldi. Bu davetin sebebi Musul Emiri Kürboğa'nın Haçlılara karşı büyük bir ordu toplamakta olduğu²⁹ haberinin gelmesi üzerine Urfa lideri Ermeni

²⁶ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 161; Willermus Tyrensis, c. I, s. 415; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 113; Zoé Oldenburg, *a.g.e.*, s. 98; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 1-3.

²⁷ Willermus Tyrensis, aynı yer.

²⁸ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 165; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", çev. Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul, 1937, s. 187; Zoé Oldenburg, *a.g.e.*, s. 118-119; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 14-15; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 156.

²⁹ Haçlıların Antakya'yı kuşatacağını haber alan Antakya hâkimi Yağısıyan, kuşatmaya karşı şehirde hazırlık yaparken bir yandan da Haçlılara karşı

Thoros'un Kürboğa'ya karşı Baudouin'in desteğini almak istemeleriydi. Bu davet üzerine Şubat ayında Urfa'ya giden Baudouin şehirde sevinç gösterileriyle karşılandı³⁰. Şehre geldikten kısa süre sonra Urfa ve Gerger³¹ hâkimi Ermeni Konstantin'in kuvvetleriyle birlikte Samsat'ı Türklerin elinden almak için harekete geçse de başarısız oldu³². Bunun hemen akabinde de Urfa Ermenileri tarafından pek seilmeyen Thoros, Gerger hâkimi Konstantin ve muhtemelen Baudouin'in de desteklediği bir suikastla öldürüldü. Ermeni ileri gelenleri tarafından şehir Baudouin'in hâkimiyetine bırakıldı³³. Böylece Baudouin de Bologne tarafından Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuş oldu.

Urfa Haçlı Kontu I. Baudouin, Urfa'da hâkimiyetini güçlendirdikten sonra Haçlı müverrih Albert'in bahsettiği Urfa'daki şehrin eşrafından seçilen kişilerden oluşan 12 senatörün tavsiye etmeleri üzerine yine Urfa ileri gelenlerinden Taphnuz'un kızıyla evlendi. Taphnuz, Albert'a göre Gerger hâkimi Konstantin'in erkek kardeşi olup Urfa dolaylarındaki dağlarda birçok kalenin sahibi zengin bir Ermeni'ydi. Ayrıca I.

Müslüman-Türk hükümdarlardan yardım istemişti. Yağsıyan'ın bu yardım çağrısına karşı Musul Emîri Kürboğa büyük bir ordu toplayarak harekete geçmiş ancak Antakya'da kuşatma sırasında yorgun düşen Haçlı ordusunun üzerine gitmektense Urfa'daki Haçlıları ortadan kaldırmayı öncelik sayarak 4-25 Mayıs 1098 tarihleri arasında Urfa'yı kuşatmış, sonuç alamayınca da kuşatmayı kaldırarak Antakya'ya hareket etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, s. 41-44; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa, *Tarih Dergisi*, S. 36, s. 413.

³⁰ Haçlı müverrihi Albertus Aquensis'in rivayetine göre yapılan bir törenle, yaşı ilerlemiş olmasına karşın çocuğu olmayan Thoros, Baudouin'i oğlu olarak kabul ederek şehrin yönetimine de onu ortak etti. Bkz. Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 171. Albert'in bu rivayeti batılı modern haçlı tarihçileri tarafından kabul görürken Işın Demirkent bu olayın tarihi gerçeği yansıtmadığını ayrıntısıyla izah etmektedir. Bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 26-29.

³¹ Burası Adıyaman iline bağlı bir ilçedir. Buradaki tarihsel yerleşim şimdiki Gerger kasabasının güneyindeki Gerger Kalesi'nin bulunduğu yerdedir. (Bkz. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1993, s. 281.

³² Urfa'lı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 194; Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 171-173; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 29-32.

³³ Urfa'lı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 195; Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 173-177; Fulcherius Carnotensis, *a.g.e.*, s. 91-92/çev., s. 74-75; Hetum, *Gorigos Senyörüü Hetum Vekayinâmesi* (1076-1307), çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Basılmamış Tercümeler, s. 3; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 38; Zoë Oldenburg, *a.g.e.*, s. 122.

Baudouin'ı, bütün mülküne varis tayin etmişti. Dolayısıyla da Taphnuz öldüğünde onun sahip olduğu bütün topraklar ve mal varlığı I. Baudouin'e kalacaktı. Haçlı lideri ile Ermeni prenses muhteşem bir düğün ile evlendiler³⁴. Bu Ermeni prensesin adı ne Fulcherius'da ne Albert'de ne de diğer Haçlı kaynaklarında zikredilmediğinden ismini bilemiyoruz³⁵.

I. Baudouin ile adını bilmediğimiz Ermeni prenses arasındaki evlilik diğer haçlı şövalyelerine de örnek teşkil etti. I. Baudouin'in Haçlılar arasında yayılan şöhreti Anadolu'daki Haçlı ordusuna destek vermek amacıyla Avrupa'dan yeni gelen şövalyelerin Urfa'ya gitmesine ve I. Baudouin'in maiyetine katılmasına vesile oldu. I. Baudouin de onları toprak sahibi ve zengin Ermeni ailelerin kızlarıyla evlenmeye teşvik etti. Böylece Ermenilerin mirasçısı olacak ve sahip oldukları arazide meşru hak iddia edebilecekler, Urfa'daki konumlarını da böylece sağlamlaştıracaklar, I. Baudouin ihtiyaç duyduğu insan gücüne kavuşacak ve nihayet Ermenilere olan bağımlılığından kurtulacaktı³⁶.

Taphnuz ile I. Baudouin'in bu evlilikten beklentileri oldukça farklıydı. Taphnuz Urfa'nın Türklere karşı savunulması için I. Baudouin'in ve onun nezdinde Haçlıların Urfa'daki yerleşik Ermenilere desteğini garanti altına almak niyetiyle bu akrabalığı tesis etmişti. Kızıyla evlenmesi karşılığında I. Baudouin'e askerlerinin ücretini ödemesi, Urfa şehrini Türklere karşı savunması için 60.000 Bizans altını vermeyi vaat etmesi bunu desteklemektedir³⁷. I. Baudouin ise Haçlı ordularına Anadolu'ya gelmelerinden itibaren destek olan bu Hristiyan halkı korumaktan ziyade sahip oldukları toprakları ele geçirmek niyetindeydi. Esasen Latin Haçlılarda yerli Hristiyanlara karşı genel bakış bu

³⁴ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 189; Zoé Oldenburg, *a.g.e.*, s. 123.

³⁵ I. Baudouin'in eşi ve ailesi ile alakalı bilgi veren tek kaynak Albertus Aquensis ve onun verdiği bilgileri kullanarak kroniğini yazan Willermus Tyrensis'dir. Albert, bu kızın babasının adının Taphnuz olduğunu belirtirken kızın adı ile alakalı kroniğinin her hangi bir yerinde bilgi vermemiştir. Buna rağmen Işın Demirkent'in de dikkat çektiği gibi William'ın konu ile ilgili kaydına düşülen notta kızın adının Arda olduğu herhangi bir kaynak gösterilmeksizin zikredilmektedir. Willermus Tyrensis'nin kroniğinde de kızın adı Arda olarak belirtilmemektedir. Bkz. Willermus Tyrensis, c. I, s. 416, n. 5.

³⁶ Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 160.

³⁷ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, aynı yer.

yöneydi. Onlara göre Doğu'daki din kardeşleri sapkın inançlara sahiptiler ve Müslümanlardan pek de farkları yoktu. Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra şehirde yapılan katliamda Rumlar ve Ermeniler de Hristiyan olmalarına bakılmaksızın öldürüldüler, evleri ve iş yerleri yağmalandı³⁸. Kudüs'ün zaptından sonra da buna benzer bir durum yaşanmış hatta şehirde Latin hâkimiyeti tesis edildikten sonra Ermeniler, Yakûbîler ve Nasturiler gibi farklı mezheplere mensup Hristiyanlar Kutsal Mezar Kilisesi'nden kovulmuşlardı³⁹.

Baudouin de Bolougne ile Ermeni prenses arasında yaşanan bu evliliğe rağmen Urfa'da Haçlılar ile Ermenilerin arasının bozulması uzun sürmedi. I. Baudouin, Urfa'ya gelen Haçlı şövalyelerini şehirde yerleştirmeye çalışıyor, yönetimde Haçlılara yer verirken Ermenileri saf dışı bırakıyordu⁴⁰. Bu durum Ermenilerle Haçlı kontunun arasının açılmasına sebep oldu. I. Baudouin'in kayınpederi ile de arası açılmıştı. Taphnuz'un kendisine vaat ettiği paradan 7.000 Bizans altını ödemesinin ardından geri kalan meblağı ödemeyi sürekli geciktirmesi tarafların arasını bozmaya yetti. Muhtemeldir ki Taphnuz da diğer Ermeniler gibi onun Haçlı şövalyelerine gösterdiği toleranslardan rahatsız olmuştu⁴¹.

Urfalı Ermeniler daha çiçeği burnunda damatları I. Baudouin'i Ermenilerin ellerinden aldığı makamları geri iadeye zorlamak, olmazsa da onu öldürmek adına 1098 yılı sonlarında başarısız bir suikast girişiminde bulundular. Tertibi düzenleyenlerden birinin haber vermesiyle I. Baudouin tedbirini alarak suikastçıları yakalattı ve gözlerini oydu. Bu suikast girişimini kendi lehine çevirerek şehirde çok sayıda Ermeni'yi hapsedtirdi ve fidye karşılığı serbest bıraktırdı. Topladığı fidyelerle Haçlı şövalye ve askerlerini yanında tutabilmek için boşalttığı hazinesini dolduran I. Baudouin, halktan birçok Ermeni'yi yakalatarak uzuvlarını ve burunlarını kestirmek kaydıyla şehirden attırdı. I. Baudouin'in kayınpederi Taphnuz dahi onun yaptıklarından korkarak Urfa'dan uzaklaştı ve dağlardaki mülküne döndü. Bundan

³⁸ Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 180.

³⁹ Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s. 122.

⁴⁰ Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 162.

⁴¹ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 189.

sonra Urfa halkı I. Baudouin'den korkmaya başladı⁴². Bu olayla Urfa'da Haçlılar ile Ermeniler arası açıldı ve birbirlerine olan güvenleri azalmaya başladı.

Baudouin de Bologne, Urfa ve çevresinde Ermenilerin desteği ile bir Latin Haçlı devleti kurmuş, ancak hâkimiyetini güçlendirmek için Ermenileri saf dışı bırakmayı tercih etmişti. Onun bu faaliyetleri sırasında diğer Haçlılar tarafından Antakya ve Kudüs ele geçirilmiş ve buralarda da Latin Haçlı devletleri tesis edilmmişti. Antakya, Birinci Haçlı Seferinin Norman lideri Bohemund'un yönetimindeydi⁴³. Kudüs'de ise Baudouin de Bologne'un ağabeyi Godefroi de Bouillon 'Kutsal Mezar'ın Savunucusu' sıfatıyla, kurulan Haçlı devletini yönetiyordu⁴⁴. Ancak Godefroi 18 Temmuz 1100 tarihinde öldü. I. Baudouin ona bağlı şövalyeler tarafından, Kudüs'e çağırıldı⁴⁵. Mizacı gereği oldukça hırslı ve şöhet düşkünü olan I. Baudouin, bu çağırışı geri çeviremezdi. Urfa Kontluğu'nda işlerini yoluna koydu, o sırada Antakya'da olan kuzeni Baudouin de Bourg'u yanına çağırarak kontluğun yönetimini ona devrettikten sonra Ekim 1100'de karısı ve şövalyeleriyle yola çıktı. Onun Kudüs'e gitmek için harekete geçtiğini haber alan Müslüman ve Türk

⁴² Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 357-361; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 162-163; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 59-63.

⁴³ Antakya, Haçlıların sekiz ay süren kuşatmasından sonra 3 Haziran 1098'de ele geçirildi. Şehirde İki Kız Kardeş Kulesinin komutanı olan Ermeni Firuz ile anlaşarak şehre ilk giren Bohemund olduğu için Antakya'nın hâkimiyeti ona bırakıldı. Detaylı bilgi için bkz. Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. 98-99/Türkçe çev. s. 82-83; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 196-197; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, c. II, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 339-340; Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 333-335; Azîmî, *Vekâyînâme*, (nşr. ve çev. Ali Sevim), *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 412-414; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 180; Ebru Altan, Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 66-70; Edmund Spencer Bouchier, *A Short History of Antioch 300 B.C.-A.D. 1268*, London, 1921, s. 240-241.

⁴⁴ Kudüs, 15 Temmuz 1099'da Haçlılar tarafından Fâtımîlerin elinden alındı. Detaylı bilgi için bkz. Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 137/Türkçe çev. s. 121; Willermus Tyrensis, c. I, s. 378; Azîmî, s. 37; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c. II, s. 341; Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 343; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 220.

⁴⁵ Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 136-137/Türkçe çev. s. 121-122; Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 529.

emirler I. Baudouin'e tuzaklar kurmuşlardı. Antakya'ya vardıklarında karadaki tehlikelerden dolayı karısının, hizmetkârların ve yanlarındaki ağırlıklarının deniz yoluyla Haçlı hâkimiyetindeki tek kıyı şehri olan Yafa'ya gönderilmesi için talimat verdi⁴⁶. Kendisi ise karadan yola devam etti⁴⁷.

Baudouin de Bologne ve şövalyeleri 21 Aralık 1100'de Kudüs'e ulaştılar. Şehirde sevinç gösterileriyle karşılanan I. Baudouin, ağabeyi Godefroi'nun aksine hırslı, servet ve makam düşkününü biriydi. Godefroi, Kudüs gibi kutsal bir şehrin kralı olmaktan imtina etmiş, kendisini 'Kutsal Mezar'ın Savunucusu' olarak nitelemişti. Fakat I. Baudouin onun tam tersi bir mizaçta olduğundan, 1101 yılı Noel'inde Kudüs'ün ilk kralı olarak taçlandırıldı. Ancak kaynaklardan anlaşıldığına göre karısı hala Yafa'daydı⁴⁸.

Kudüs Kralı I. Baudouin'in evliliği pek de iyi gitmiyordu. Bu evliliğinden de kendisine ve krallığa varis olacak bir çocuk dünyaya gelmemişti. Kral Urfa'da yasal yollardan evlendiği karısını 1105 yılında, evliliğinin yasal prosedürlerine bakmaksızın, St. Anna Manastırı'nda rahibe olmaya zorladı. Orada kalmasını garanti etmek için de Manastıra yüklü miktarda bağış yaptı. Kralın bunu yapmasındaki sebep bazı iddialara göre maddi yönden sıkıntı yaşamasından dolayı daha soylu ve daha zengin bir kadınla evlenmek istemesiyken -ki alacağı çeyizle paraya sıkışıklığını giderecekti-, bazı iddialar da kraliçenin Kudüs'e gelmesinden sonra evliliğine sadık kalmayarak düşüncesizce hareket

⁴⁶ Bu detay Willermus tarafından kaydedilmiştir. Bkz. Willermus Tyrensis, c. I, s. 422.

⁴⁷ Baudouin'in Kudüs'e yolculuğu en detaylı haliyle Fulcherius tarafından nakledilmektedir. Bkz. Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 137 vd./Türkçe çev. s. 121 vd.

⁴⁸ Fulcherius Carnotensis (İngilizce çev. s. 162; Türkçe çev. s. 144), 1101 yılında Kudüs Haçlı Krallığı ile Fatımiler arasında yaşanan Remle Savaşı'nda Kralın öldüğü hakkında yalan haberlerin Yafa'da yayıldığını, bunun üzerine orada bulunan kralın karısının kendi gemisiyle Antakya'ya Tancred'e haber göndererek ondan yardım istediğini bildiriyor. Ayrıca bkz. Charles du Fresne Du Cange, *Les Familles d'Outremer*, ed. E. G. Rey, Imprimerie Imperiale, Paris 1869, s. 11; Bernard Hamilton, *Studies in Church History Subsidia*, "Women in the Crusader States: The Queens of Jerusalem (1100-1190)", Volume 1, 1978, s. 144; Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)*, TTK Yayınları, Ankara, 2020, s. 89-90.

etmeye başladığı yönündeydi. Ancak kraliçe ne kendisiyle ilgili ortaya atılan iddialardan suçlanmış ne de bu iftiraları kabul etmişti. Kraliçe manastıra kapatılmasının ilk zamanlarında oraya ayak uydurmuş gibi göründü. Sonrasında ise kraldan İstanbul'da bulunan akrabalarının yanına gitmek için müsaade istedi. Kral, bunu kabul ederek onun gitmesine izin verdi. Ancak her şeye rağmen hala yasal olarak evlilikleri devam etmekteydi⁴⁹.

I. Baudouin, kraliçeden boşanmamasına rağmen 1113 yılında Sicilya Kontesi Adelheid ile evlendi. Kontesin beraberinde getirdiği çeyizi ile maddi durumunu düzeltti. Fakat bu da uzun ve mutlu bir evlilik olmadı. Neticede hem krallıkta hem de Batı'da Ermeni karısı ile olan evliliğin boşanma ile sonuçlanmamasından dolayı Adelheid ile kanunen evli olamayacağı söylentileri çıkmıştı. Ayrıca Adelheid'dan de çocuğu olmamıştı. Zaten anlaşıldığı üzere kontesin parası için yapılmış olan bu evlilik 1117 yılında Roma'da Patrik Arnoul tarafından hükümsüz sayılarak iptal edildi. Kral I. Baudouin ise İstanbul'a haber göndererek karısını tekrar Kudüs'e çağırdıysa da kraliçe geri gelmedi⁵⁰. Kral arkasında varis olacak bir çocuk bırakmadan 2 Nisan 1118'de öldü⁵¹.

⁴⁹ Bu olaylar ve iddialar Willermus tarafından aktarılmaktadır. Bkz. Willermus Tyrensis, c. I, s. 461-462. Haçlı müelliflerinden Guibertus Abbas Novigenti ise bu hikayeyi daha farklı anlatır. Ona göre; Kral ve kraliçenin arasının bozulmasının sebebi kraliçenin Kudüs'e seyahati sırasında korsanlar tarafından tutsak edilmesi ve tecavüze uğramasıdır. Kral bu sebepten dolayı karısına ilgi duymamaktadır. Bkz. Guibertus Abbas Novigenti, "Gesta Dei per Francos", *RHC Occ IV*, Paris, 1879, s. 259.

⁵⁰ Haçlı müellifler kralın Adelheid ile olan evliliğinin kanunlara aykırı olarak gerçekleştiği konusunda hemfikirler. Bu evliliğin bitmesinin sebebini ise I. Baudouin'in 1117 yılında ağır bir hastalık geçirerek Ermeni kraliçeye yaptığı haksızlıktan dolayı duyduğu pişmanlığa bağlamaktadırlar. Bkz. Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 217-218; Türkçe çev. s. 196; Willermus Tyrensis, aynı yer. Ayrıca Bkz. Bernard Hamilton, a.g.m., s. 144-147; Sevtap Gölgesiz Karaca, a.g.e., s. 128-130; Steven Runciman, a.g.e., c. I, s. 84-87.

⁵¹ Sevtap Gölgesiz Karaca, a.g.e., s. 137.

2. BAUDOUIN DE BOURG'UN MALATYA HÂKİMİ ERMENİ GABRIEL'İN KIZI MORPHIA İLE EVLİLİĞİ

Baudouin de Bourg, Kudüs Haçlı Krallığı'nın kurucusu Godefroi de Bouillon ile Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu ve Kudüs'ün ilk kralı unvanlarına sahip Baudouin de Bologne'un kuzenidir. Babası Fransa'nın kuzeydoğusundaki Rethel bölgesinin kontu I. Hugue de Rethel, annesi ise Melisende od Mounthéry'dir. Baudouin de Bourg ailenin muhtemelen en küçük erkek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir⁵². Birinci Haçlı Seferine Godefroi'nun maiyetinde katılmış, Haçlı ordularının Anadolu'daki ilerleyişi sırasında ise Baudouin de Bologne ile birlikte Kilikya'ya gitmek üzere ana Haçlı ordusundan ayrılmıştı. Anlaşıldığı üzere kuzeni ile Urfa'ya gitmemiş, muhtemelen Maraş'ta ana orduya dahil olup Antakya'dan Kudüs'e kadar sefere iştirak etmiş ve sonrasında da Antakya hâkimi Bohemund'un yanında kalarak ona ücret karşılığı hizmet etmiştir⁵³. Bohemund'un 1100 yılında Dânişmendilere esir düşmesinden⁵⁴ sonra Urfa Kontu I. Baudouin tarafından Urfa'ya çağrılana kadar kısa bir süre dahi olsa Antakya Haçlı Devleti'nin yönetimini üstlenmişti. Baudouin de Bologne'un Kudüs'e hareketinden sonra ise onun vassalı olarak Urfa Kontluğu'nun ikinci hükümdarı oldu⁵⁵. Kudüs Kralı I. Baudouin'nin 1118'de ölümünden sonra da yine onun halefi olarak Kudüs Haçlı Kralı ilan edildi (14 Nisan 1118)⁵⁶.

Urfalı Mateos, II. Baudouin'i, cesur bir savaşçı, faziletli, mütevazı ve tatlı, özel hayatında ise eşine ve ailesine sadık biri olarak kaydederken,

⁵² Allan V. Murray, *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York, 2022, s. 18.

⁵³ Aynı eser, s. 30-32.

⁵⁴ Bohemund'un Dânişmendilere esir düşmesi ile ilgili Bkz. Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 135-136/ Türkçe çev. s. 117-118; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 205; Muharrem Kesik, *Dânişmendliler (1085-1178 Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 62 vd.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 61 vd.; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 113/152/212-213/250; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, aynı yer; Allan V. Murray, *a.g.e.*, s. 32; Sevtap Gölgesiz Karaca, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁶ Albertus Aquensis, *a.g.e.*, s. 873; Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 225/ Türkçe çev. s. 203; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 120; Sevtap Gölgesiz Karaca, *a.g.e.*, a. 142.

öte yandan altın ve gümüşe doymayan, açgözlü biri olarak nitelemiştir⁵⁷. Urfa Haçlı Kontluğu'nu 18 yıl yönetmeye malik olan II. Baudouin'in buradaki faaliyetlerini ayrıntısıyla inceleyen Işın Demirkent onu; şahsiyet ve devlet adamlığı bakımından I. Baudouin'den daha mütevazı, ancak şövalyelerin özelliklerine aykırı biçimde civanmert olmayan, çıkarına göre hareket eden, halkına asla güvenmeyen, yerine göre zalim bir kişilik sergileyen, karışık bir karakter olarak tasvir etmiştir⁵⁸.

II. Baudouin de selefi gibi yerli Hristiyanlarla akrabalık kurmayı tercih etmişti. Onun karısı Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in kızı Morphia idi. Ermeni Gabriel, daha önce bahsettiğimiz Philaretos'un Malatya'ya vali olarak atadığı, öncesinde ise Bizans'ın emrinde asker olarak görev almış Ortodoks mezhebine tabi bir Ermeni idi. Philaretos'a tabi olduktan sonra karısını Bağdat'a, Sultan Melikşâh'a göndererek ondan aldığı fermanla hakimiyetini Büyük Selçuklulara da teyit ettirmişti.⁵⁹ Haçlıların Anadolu'ya gelmesini ve Selçukluların onlarla mücadelesini fırsat bilerek Malatya'da bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Bu durum hem Selçukluların hem de Dânişmendlilerin dikkatinden kaçmadı. Gabriel ise Antakya ve Urfa'nın Haçlı hâkimiyetine girmesinden sonra Haçlı liderlerinin desteğini alabilmek için onlarla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Anonim Süryani'ye göre Dânişmend Gazi'nin Malatya üzerine sefere çıkacağını haber alınca derhal Antakya hâkimi Bohemund'a elçi gönderdi. Onu Malatya'ya davet ederek kızı Morphia ile evlendirmeyi ve çeyiz olarak da Malatya'yı ona vermeyi teklif etti. Ancak Bohemund, Malatya yakınlarına geldiğinde Danişmend Gazi'nin kurduğu tuzağa düşerek esir edildi. Böylelikle bu evlilik gerçekleşemedi. Ermeni Gabriel, II. Baudouin'in Urfa'da iktidara gelmesinden sonra Bohemund'a yaptığı teklifi bu defa Urfa Kontu II. Baudouin'e sundu. Kont bu fırsatı kaçırmadı ve teklifi kabul ederek Morphia ile evlendi.⁶⁰ Haçlı müellif Willermus'a nazaran bu evlilik 1102 yılında gerçekleşmiş olmakla birlikte Urfa Kontu, Morphia

⁵⁷ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 262.

⁵⁸ Bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 165.

⁵⁹ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 98.

⁶⁰ Anonim Süryani Vekayinâmesi, çev. Vedii İlmen, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinâmesi*, Yaba Yayınları, İstanbul, 2005, s. 14-16; Zoé Oldenburg, *a.g.e.*, s. 212; Allan V. Murray, *Baldwin of....*, s. 58-59.

ile evlenmesinden sonra Gabriel'in verdiği çeyiz parasıyla maddi ihtiyaçlarını gidermişti⁶¹. II. Baudouin'in 1118 yılında Kudüs Kralı olmasından sonra Morphia 1119 yılı Noel şenliklerinde Beytülahm'de Kudüs Kraliçesi olarak taçlandırılmıştır⁶². Kaynaklarda I. Baudouin'in karısı için bu şekilde bir törenin yapıp yapılmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Zaten I. Baudouin'in Kudüs'e karısından ayrı yolculuk yaptığını, iddialara göre ise karısının Kudüs'e gelmesinden itibaren de evliliklerinin iyi gitmediğini, hatta karısına bir kraliçe gibi davranmadığını biliyoruz. Haçlı müelliflerin Morphia için yapılan taçlandırılma töreninden bahsetmeleri I. Baudouin'in karısına bu tarz bir tören yapılmadığı kanaatini uyandırmaktadır.

II. Baudouin ile Morphia'nın evliliği I. Baudouin'in evliliği ile kıyaslandığında her iki tarafında mutlu olduğu başarılı bir evlilik olarak nitelendirilebilir. Bu evlilikten çiftin Melisende, Alice, Hodierne ve Joveta adlarında dört kız çocukları dünyaya geldi. Aslında bu araştırmamızın ilham kaynağı da bu evlilik ve evliliğin meyveleri ilk üç kız oldu. II. Baudouin ve Ermeni karısı Morphia'nın üç kızı Doğu'da kurulan Kudüs Haçlı Krallığı, Antakya Haçlı Prinkepsliği ve Trablus Haçlı Kontluğunun soylarını devam ettiren prenseslerdir.

Bu kızlardan prenses Alice, 1126 yılında Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin varisi II. Bohemund ile evlendirildi. Antakya Haçlı Prinkepsliği ile Halep Emîri Artukoğlu İlgazi arasında 1119 yılında yaşanan Tell-Afrîn Savaşı'nda (Kanlı Meydan/Kanlı Tarla) (28 Haziran 1119)⁶³ Antakya Haçlı Prinkepsi Roger de Salerno öldürülmüş, devletin hâkimiyeti ise Bohemund'un Batı'da dünyaya gelen oğlu II. Bohemund Antakya'ya gelip yönetimi ele alıncaya kadar onun naibi sıfatıyla Kudüs Kralı II. Baudouin'e bırakılmıştı. II. Baudouin, Antakya Haçlı soylularıyla yaptığı toplantıda II. Bohemund'un Antakya'ya

⁶¹ Willermus Tyrensis, c. I, s. 450. Ayrıca bkz. Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. I, s. 81.

⁶² Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 232/Türkçe çev. s. 209; Willermus Tyrensis, c. I, s. 535.

⁶³ Tell Afrîn Savaşı ile ilgili savaşın görgü tanığı olarak olayı aktaran tek Haçlı müellifi Galterius Cancellarius'tur. Bkz. Walter Chancellor, *The Antiochene Wars*, A Translate and Commentary by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edington, Ashtage Publishing Company, U.S.A., 1999, s. 110 vd.

gelmesinden sonra kızı Alice ile evlenmesi kararlaştırılmıştı⁶⁴. 1126 yılında gerçekleşen bu evlilikten Constance adında bir kız dünyaya geldi. Antakya Haçlı Prinkepsliği'nin soyu da böylece Constance'dan devam etti⁶⁵.

II. Baudouin ile Morphia'nın büyük kızları Melisende ise II. Baudouin'in ve dolayısıyla da Kudüs Haçlı Krallığı'nın varisi oldu. 1128 yılında Krallığın ileri gelenleri ile yapılan toplantıda Melisende'i evlendirmek için uygun bir eş bulmak amacıyla Fransa kralı VI. Louis'ye bir elçi gönderildi. Fransa kralı tarafından 40 yaşını aşmış olan Foulque de Anjou bu evlilik için tavsiye edildi. Foulque, Fransa'nın mevcut en büyük ailelerinden birinin reisi olarak hayli varlıklı ve de şöhretli birisiydi. II. Baudouin, bu tavsiyeyi memnuniyetle kabul etti. Foulque'un Kudüs'e gelmesiyle 1129 Mayıs'ında Melisende ile Foulque'un evliliği oldukça gösterişli bir düğünle gerçekleştirildi⁶⁶. Kudüs kralı II. Baudouin'in 1131 yılında ölümünden sonra ise Melisende kraliçe ve Foulque de Anjou da onun kocası sıfatıyla Kudüs kralı olarak taçlandırıldı⁶⁷. Bu evlilikten dünyaya gelen oğulları III. Baudouin ise Foulque'dan sonra Kudüs Kralı oldu.

Prenses Hodierna ise, Foulque de Anjou'nun isteğiyle Trablus Haçlı Kontu Pons'un (1112-1137) en büyük çocuğu ve varisi olan II. Raymond ile evlendirildi. Bu evlilikten ileride III. Raymond olarak Trablus Haçlı Kontluğunu yönetecek bir erkek ve Melisende⁶⁸ adında bir kız çocukları dünyaya geldi⁶⁹. Kontluğun soyu da III. Raymond'dan devam etti. Kral

⁶⁴ Galterius Cancellarius, s. 143-145; Willermus Tyrensis, c. I, s. 531-532; Anonim Süryani, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁶⁵ Willermus Tyrensis, c. II, s. 44 vd.; Edmund Spencer Bouchier, *a.g.e.*, s. 251.

⁶⁶ Willermus Tyrensis, c. II, s. 38 vd.; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 146; Bernard Hamilton, *a.g.m.*, s. 150.

⁶⁷ Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 152-154. Bernard Hamilton, *a.g.m.*, s. 151.

⁶⁸ Kont II. Raymond ile Hodierna'nın evlilikleri pek de mutlu değildi. Bu durum halk arasında Melisende'in babasının II. Raymond olmadığı dedikodularının çıkmasına dahi sebep olmuştu. Bu dedikodular 1160 yılında Melisende'in Bizans İmparatoru Manuel Komnene ile evliliğinin de gerçekleşmesine engel olacaktır. Bkz. Willermus Tyrensis, c. II, s. 287 vd.; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 300.

⁶⁹ Birs el Küçükspahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 150.

ve kraliçenin en küçük kızları Joveta daha dört yaşında olmasına rağmen II. Baudouin Belek b. Behram'a esir düştüğünde⁷⁰ onun ödemesi gereken kurtuluş parasına teminat olarak rehin bırakılmıştı⁷¹. Joveta küçük yaşına rağmen bir yıl Müslümanların elinde rehin kaldı. Sonrasında ise ruhani yaşamı tercih ederek Kudüs'teki Azize Anna Manastırında rahibe oldu⁷².

3. JOSCELIN DE COURTENAY'IN RUPEN HANEDANINDAN I. THOROS'UN KIZ KARDEŞİ İLE EVLİLİĞİ

Joscelin de Courtenay, Baudouin de Bourg'un (II. Baudouin) teyze çocuğudur. Babası Fransa'nın güneydoğusunda bulunan Gatinais bölgesindendir. Ailenin ortanca çocuğu olması hasebiyle babasının mirasından faydalanamamış olan Joscelin, Birinci Haçlı Seferi'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra Doğu'ya geldi. Kuzeni II. Baudouin, onun gibi ünlü bir şövalyeyi yanına çekebilmek için Urfa Kontluğunun Fırat'ın batısında kalan arazisinin yönetimini Joscelin'e verdi⁷³. Burada merkezi Tell-Bâşir olmak üzere oldukça geniş bir araziye iktâ ediyordu. Anonim Süryani müellifin kaydına göre Tell-Bâşir'de bulunduğu dönemde Kilikya Ermeni Prensi I. Thoros'un ve I. Leon'un kız kardeşleri ile evlendi. Kaynaklarda bu evlilik ile ilgili ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Anonim Süryani, Joscelin ve Ermeni Prensesin oğulları Joscelin'in 1113 yılında dünyaya geldiğini bildirmektedir. Bu çocuk 1131 yılında II. Joscelin adıyla Kontluğun yönetimini devralacaktır⁷⁴.

⁷⁰ Anonim Süryani, s. 33; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 272-273; Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 239-240/ Türkçe çev. s. 217; Willermus Tyrensis, c. I, s. 540; İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87; Azîmî, s. 55.

⁷¹ Fulcherius Carnotensis, İngilizce çev. s. 272/Türkçe çev. s. 249; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 141.

⁷² Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 190.

⁷³ Willermus Tyrensis, c. I, s. 450-451; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. II, s. 17.

⁷⁴ Anonim Süryani, s. 27. Müellif kaydının devamında Bilecik kalesi hâkimi Ermeni Abul Garib'in II. Badouin'in diğer bir kuzeni Galeran'ın kızı ile evlendiğini ve Bilecik kalesini de haçlılara çeyiz olarak verdiğini bildirir.

II. Joscelin (1131-1144), devlet yönetiminde babası kadar mahir değildi. Onun hâkimiyeti sırasında Urfa Haçlı Kontluğu, Musul Atabeyi İmâdeddîn Zengî (1127-1146) gibi güçlü bir Müslüman liderle mücadele etmek zorunda kaldı ve neticede 1144 yılında İmâdeddîn Zengî bu haçlı devletini yıkmayı başardı. İmâdeddîn Zengî'nin bundan sonraki hedefi ise Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni ortadan kaldırmak olacaktır. Bizim konumuz ile alakalı olan gelişme ise Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'in Kilikya Ermenileri ile Antakya Haçlıları arasındaki Çukurova'ya hâkimiyet mücadelesinde takındığı tavidir.

Antakya Haçlı Prinkepsi II. Bohemund'un ölümünden sonra karısı Alice, devletin yönetimini eline geçirmek için mücadele verirken Kilikya Ermeni prensi I. Leon (1129-1138) bu karışıklığı fırsat bilmiş Adana ve Tarsus'u alarak Kilikya Ermeni Baronluğu'nun sınırlarını genişletmeye başlamıştı. 1135 yılında Maraş Haçlılarına bağlı Servendikar Kalesi'ni de topraklarına dâhil etti. Bu dönemde Antakya'da Raymond de Poitiers (1136-1149), Prenses Constance ile evlenmek kaydıyla ülkeyi yönetmekteydi ve kaynakların bildirdiğine göre Maraş hâkimi de Raymond'un kardeşi Baudouin de Mares⁷⁵ idi. Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers, İmâdeddîn Zengî gibi güçlü bir hükümdar ile çatışmaya başlamadan önce ülkesinin kuzeyindeki toprakları güvence altına almak gayesinde idi. Bu amaçla Raymond ve Baudouin Kudüs Kralı Foulque'dan destek alarak Kilikya Ermeni lideri I. Leo ile mücadeleye girişti. Bu mücadele sırasında Urfa Kontu II. Joscelin Haçlılara destek vermek yerine dayısı I. Leon'un yanında yer alınca Antakya ve Maraş kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak I. Leon, Maraş hâkimi Baudouin ile görüşmesi sırasında hile ile tutuklanarak hapse atıldı. II. Joscelin de dayısının esaretine son vermek amacıyla ara buluculuk yaptı. Onun girişimleri ile I. Leon 60.000 dahekan kurtuluş akçesi ödemeyi, Sarvendikar, Misis ve Adana'yı Antakya Haçlılarına vermeyi kabul ederek serbest kaldı⁷⁶.

⁷⁵ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 289, n.173.

⁷⁶ Simbat, *a.g.e.*, s. 52-53; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades*, s. 358; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 165; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, c. II, s. 112-113; Sirarpire der Nersessian, *a.g.m.*, s. 636-637; Ebru Altan, "Haçlılar ile Ermeniler Arasında Antakya'da Veraset Savaşı: 1201-1219", *Haçlı Seferleri Avrupa'dan Latin Doğu'ya Tarih Yazımı, Tasvirler ve İlişkiler*, Ed. Sevtap

4. ANTAKYA HAÇLI PRİNKEPSİ III. BOHEMUND'UN OĞLU RAYMOND İLE KİLİKYA ERMENİ PRENSESİ ALİCE'İN EVLİLİĞİ

Kilikya Ermenileri Birinci Haçlı Seferi ordularının Anadolu'ya gelmesinden önce Türkiye Selçuklularına tabi olarak varlıklarını sürdürmekteydi. Sefer sırasında Haçlı liderlerinden Bohemund'un yeğeni Tankred Misis ve İskenderun'u almış ve buralara birlikler yerleştirmişti. Bohemund'un Antakya'da Latin hâkimiyetini tesisinden sonraki ilk faaliyeti ise buralardaki askeri birlikleri takviye etmek ve Kilikya Ermenilerinin kendisine bağlılıklarını tesis etmek olmuştu. Neticede Antakya'da kurulan Haçlı devletinin bölgede tutunabilmesinin kuzeyde Kilikya bölgesine hâkim olmaktan geçtiği aşıkardı. Ancak Bizans'ın Anadolu'da zayıflaması, Türkiye Selçukluları'nda yaşanan taht mücadeleleri Kilikya bölgesinde Ermenilerin güçlenmesine ve bağımsız hareket etmek istemesine vesile oldu. Ermeni Baronu I. Toros (1100-1129) ve halefi, aynı zamanda kardeşi I. Leon'un (1129-1138) hâkim oldukları dönemde Ermeniler Kilikya bölgesinde bağımsız bir devlet olma mücadelesi verdiler. Özellikle I. Leon'un Antakya Haçlılarına karşı 1129'da Dânişmendli Emîr Gazi'den yardım istemesi neticesinde Antakya Prinkepsi II. Bohemund Dânişmendliler tarafından öldürülmüştü.

Taraflar arasında kurulan ilk akrabalık Antakya Haçlı Prinkepsi III. Bohemund'un (1161-1201) büyük oğlu Raymond ile Kilikya Ermeni Baronu II. Leon'un kardeşi III. Rupen'in (1175-1187) kızı Alice arasında gerçekleşen evlilik ile başladı.

Birinci Haçlı Seferinden itibaren Ermeniler Kilikya'da Bizans ve Haçlılara karşı bir hâkimiyet mücadelesine girmişti. Her ne kadar bölge Haçlılar ve Bizans'ın baskısında olsa da Ermeni Rupen hanedanı bölgede güçlenmeye devam ederek bir Ermeni baronluğu kurmaya muvaffak oldular. Antakya'da ise Haçlıların hâkim olduğu topraklar İmâdeddîn Zengî ve oğlu Nûreddîn Mahmud b. Zengî'nin (1146-1174)

Gölgesiz Karaca, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s. 355; Zeynep İnan, "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. II, ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, vd., TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 222.

gerçekleştirdiği fetihler ile küçülmüş ve Asi Nehri'nin batısından ibaret kalmıştı. Suriyenin Kuzeyine hâkim olan bu Müslüman liderlerin Antakya Haçlıları üzerindeki baskıları Selâhaddîn Eyyûbi (1171-1193) zamanında da devam etti⁷⁷.

Kilikya Ermeni Baronları Haçlılar ile zaman zaman çekişmelerine rağmen onlarla ittifaka önem vermekteydiler. Alice'in babası III. Rupen de Haçlılar ile ilişkilerini sağlamlaştırmak için 1181 yılında hac vazifesini yerine getirmek amacıyla gittiği Kudüs'te Etiennette d'Oultre-Jourdain'in kızı İsabella de Toron ile evlenmişti⁷⁸. Alice de muhtemelen bu evlilikten dünyaya gelmişti.

Raymond ile Alice'in evlenmesiyle neticelenen süreç Kilikya Ermeni Baronluğu'nun zaten zayıflamış olan Antakya Haçlılarının kuzeydeki arazilerini ele geçirmesiyle başladı. Selâhaddîn Eyyûbi, 1187'de Kudüs'ü Haçlılardan aldıktan sonra Antakya Haçlı Prinkepsliği'ne bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sırasında Antakya Haçlıları için oldukça önemli bir mevkide olan ve şehrin savunmasını desteklemeleri karşılığında Tapınak Şövalyelerinin kontrolüne verilmiş olan Bagras Kalesi'ni⁷⁹ ele geçirmişti (26 Eylül 1188)⁸⁰. 1191 yılında Selâhaddîn Eyyûbi'nin emriyle buradaki garnizon kaleyi yıkmış ve bölgeyi terk etmişti. Müslümanların Bagras'tan ayrılmasından sonra Kilikya Ermeni lideri II. Leon Bagras'ı ele

⁷⁷ Ebru Altan, "a.g.m.", s. 355-356.

⁷⁸ Simbat, *a.g.e.*, s. 62; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 353; Sirarpire der Nersessian, *a.g.m.*, s. 643; Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁹ Antakya'ya 26 km uzaklıkta, İskenderun ve Halep yollarının kesiştiği bir noktada Belen Geçidinin eteğinde kurulmuş bir kaledir. Antakya Haçlı Prinkepsliği'ni kuzeyden gelen saldırılara karşı korumak için burası oldukça önemli idi. Bu sebeple de Antakya'ya hâkim olmak isteyen Kilikya Ermenileri Bagras Kalesi'ni ele geçirmek istemekteydiler. Kalenin bulunduğu konum ve önemi için Bkz. A. W. Lawrence, "The Castle of Baghras", *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T. S. R. Boase, Scottish Academic Press, London, 1978, s. 34-83.

⁸⁰ Ernoul, *Ernoul Kroniği: Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 195; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c. II, s. 448; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, s. 522 vd.; c. XIII, s. 36; Muhittin Çeken, "Tapınak Şövalyeleri ve Bağrâs Kalesi: Yayılma Stratejilerinin Askerî Örüntüleri", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20(1), s. 156-158; Ebru Altan, "a.g.m.", s. 356.

geçirdi ve tamir ettirdi⁸¹. III. Bohemund Bagras'ın tekrar Tapınak Şövalyelerine verilmesini talep ettiyse de II. Leon bunu kabul etmedi. 1193 yılı Ekim ayında II. Leon, III. Bohemund'u Bagras'a davet etti. Kalenin kendisine geri verileceğini uman Haçlı lideri daveti kabul etti. III. Bohemund'un kaleye girmesiyle II. Leon tarafından alıkonulması bir oldu. II. Leon Antakya Haçlı Prensliğinde kendi tarafına kazandığı Ermeni asilleri ile birlikte Antakya'yı ele geçirme teşebbüsünde bulunduysa da III. Bohemund'un ikinci oğlu olan Trablus Kontu Bohemund Antakya'ya geldi ve Ermeni destekçilerini engelledi. II. Leon bundan sonra esirlerini Sis şehrine götürdü. III. Bohemund esaretten, Henry de Champagne'nın Kilikya'ya düzenlediği sefer neticesinde ve II. Leon'un ileri sürdüğü şartları kabul ederek kurtulabildi. Buna göre; Bagras ve çevresindeki topraklar Kilikya Ermenilerinin elinde kalacak, iki hükümdar da birbirlerinin vassalı sayılmayacak ve bu iki devletin birleşmesi için de III. Bohemund'un büyük oğlu ve Antakya'da III. Bohemund'un varisi olan Raymond ile II. Leon'un kardeşi III. Rupen'in kızı Alice evlenecekti. Bu evlilikten doğacak çocuk hem Kilikya'nın hem de Antakya'nın varisi olacaktı. Bu evlilikten Raymond-Rupen adında bir erkek çocuk dünyaya geldi⁸². Ancak babası Raymond 1197 yılında öldü. III. Bohemund ise Alice ile torununu Kilikya'ya II. Leo'nun yanına gönderdi⁸³.

II. Leon bu dönemde Alman İmparatorluğu'ndan krallık tacı almak ile meşguldü. Onun taçlandırılması ile görevlendirilmiş olan imparatorluk temsilcisi Konrad, Antakya'ya gelerek III. Bohemund'dan 1193 yılındaki antlaşmaya sadık kalınmasını ve Raymond-Rupen'in veliaht olarak ilan edilmesini istedi. Antakya asillerinden de ona biat etmeleri yönünde söz aldı. Ancak Raymond-Rupen'in veliaht olması Trablus Kontu IV. Bohemund tarafından kabul edilmedi. 1198 yılında

⁸¹ T. S. R. Boase, "The History of The Kingdom", *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T. S. R. Boase, Scottish Academic Press, London, 1978, s. 18; Muhittin Çeken, "a.g.m.", s. 158; Ebru Altan, "a.g.m.", s. 357.

⁸² Simbat, *a.g.e.*, s. 66; Ernoul, *a.g.e.*, s. 238-240; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. III, s. 76-77; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades*, s. 582 vd.; Mehmet Ersan, *a.g.e.*, s. 155; T. S. R. Boase, *a.g.e.*, s. 19; Edmund Spencer Bouchier, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁸³ Ernoul, *a.g.e.*, s. 240; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 166; Ebru Altan, "a.g.m.", s. 357-359.

Antakya'ya gelen IV. Bohemund babasını şehirden uzaklaştırdı, halkı ve baronları da kendisine vassal olmaya zorladı. III. Bohemund'un 1201 yılında ölümünden sonra da Prenslik IV. Bohemund'un (1201-1233) hâkimiyeti altına girdi⁸⁴.

IV. Bohemund bu dönemde Antakya Haçlı Prinkepsi olmakla birlikte Trablus Haçlı Kontluğu'nu da yönetmekteydi. Antakya'da en çok uğraştığı mesele ise II. Leon'un Raymond-Rupen'in haklarını korumak için Antakya topraklarına saldırılar düzenlemesiydi. Bu sırada IV. Bohemund, Halep'deki Eyyubi Emîri ez-Zâhir'i (1186-1216), Tapınak Şövalyeleri ile Hospitalier Şövalyelerini yanına çekerek II. Leon ile mücadele ediyordu. II. Leon, IV. Bohemund'un Trablus'ta bulunmasını ve ez-Zâhir ile arasının bozulmasını fırsat bilerek 1216'da Antakya'ya gelerek şehri ele geçirerek yeğeni Raymond-Rupen'i Antakya Haçlı tahtına çıkartmayı başardı⁸⁵. II. Leon Antakya'daki Haçlı ileri gelenlerini kendi yanına çekebilmek ve Raymond-Rupen'in hâkimiyetini sağlamlaştırmak amacıyla Antakya Latin Kilisesine ait toprakları iade etti. Ayrıca Tapınak Şövalyelerine de Bagras Kalesini geri vermek kaydıyla onlarla arasındaki husumeti de ortadan kaldırdı. Böylece IV. Bohemund'un Antakya'daki destekçilerini kendi tarafına çekmeyi de başardı⁸⁶. IV. Bohemund ancak 1220 yılında Antakya'yı Ermenilerden geri almayı başarabildi. Raymond-Rupen ise annesi Alice ile birlikte Kilikya'ya döndü. Burada Tarsus ve Adana'yı ele geçirdi⁸⁷. Misis'i kuşatması sırasında Hetum hanedanından Konstantin tarafından yakalanması ve öldürülmesi ile Antakya'daki veraset sorunu IV. Bohemund lehine çözüldü⁸⁸.

⁸⁴ T. S. R. Boase, aynı yer; Steven Runciman, *a.g.e.*, c. III, s. 86-87; Ebru Altan, *a.g.m.*, s. 359-360.

⁸⁵ Simbat, *a.g.e.*, s. 77; Hetum, *a.g.e.*, s. 13; Urfalı Vahram, s. 16; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c. II, s. 418; Ebru Altan, *a.g.m.*, s. 365.

⁸⁶ Sirarpire der Nersessian, *a.g.m.*, s. 650; Ebru Altan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁸⁷ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, c. II, s. 510.

⁸⁸ Urfalı Vahram, s. 19; Abû'l-Farac, aynı yer; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades*, s. 632-633; Mehmet Ersan, *a.g.e.*, 175; Edmund Spencer Bouchier, *a.g.e.*, s. 265.

5. ANTAKYA HAÇLI PRİNKEPSİ IV. BOHEMUND'UN OĞLU PHILIPPE İLE KİLİKYA ERMENİ PRENSESİ İSABELLA'IN EVLİLİĞİ

II. Leon'un 1219'da ölümünden sonra Kilikya Ermeni Krallığı'nda tahta kimin çıkacağı sorun olmuştu. II. Leon Raymond-Rupen'i varis kılmişti. Ancak Raymond-Rupen'in Antakya'da tahta çıkmasından sonra bundan vazgeçerek daha dört yaşında olan kızı İsabella'i kendisine varis olarak seçmişti. Bu durum Raymond-Rupen'i endişeye sevk etmiş olacak ki dayısı II. Leon'a bir suikast tertip etmiş ancak bu tertip Tapınak Şövalyeleri'nin Ermeni lideri uyarması ile başarısızlıkla neticelenmişti⁸⁹.

Babası öldüğünde daha ancak yedi ya da sekiz yaşında olan Prenses İsabella'in vesayetini Bagras hâkimi Sir Adam üstlenmişti. Sir Adam'ın Haşhaşiler tarafından öldürülmesinden sonra İsabella'in naibi Hetumlulardan Konstantin oldu. Ermeni ileri gelenleri Antakya Haçlı Prinkepsi IV. Bohemund ile aralarındaki anlaşmazlıkları bitirmek amacıyla İsabella'i IV. Bohemund'un oğlu Philippe ile evlendirmeye karar verdiler. 1223'de IV. Bohemund'a elçi göndererek Ermeni adetlerine ve inanışına uymak, herkesin hakkına riayet etmek kaydıyla İsabella'in Philippe ile evlenmesini ve Kilikya Ermeni Kralı olmasını teklif ettiler. IV. Bohemund bunu kabul etti ve sekiz yaşında küçük bir kız çocuğu olan İsabella ile Philippe evlendirildi. Prens Philippe'in, Kilikya'da tahta çıkartıldıktan kısa bir süre sonra Ermenilere karşı takındığı değişmeye başladı. Yönetime Ermenilerin yerine Haçlıları getirmesi, Ermeniler ile alay etmeye ve aşağılamaya başlaması Kilikya Ermeni asilleri tarafından yakalanarak hapsedilmesine sebep oldu⁹⁰. Philippe'in hapsedildiğini haber alan IV. Bohemund, Ermenilerle mücadelede Alaaddin Keykubat ile ittifak yapsa da Papalık tarafından bu mücadelenin sonlandırılması talebi üzerine geri çekildi. Philippe ise 1225 yılında Ermeniler tarafından hapisanede zehirlenerek

⁸⁹ Ebru Altan, "a.g.m.", s. 365-366.

⁹⁰ Simbat, *a.g.e.*, 82-83; Vardan, *a.g.m.*, 221-222, Steven Runciman, *a.g.e.*, c. III, s. 151.

öldürüldü⁹¹. Kocasının öldürülmesinden sonra Ermeni Prensesi İsabella, Hetumlulardan Konstantin'in oğlu Hetum ile evlendirildi⁹². Oğlunun öldürülmesi hadisesine rağmen kendisine Papalık nezdinde taraftar bulamayan IV. Bohemund, 1233 yılındaki ölümüne kadar bir daha Ermeniler ile mücadeleyle girişmedi.

6. ANTAKYA HAÇLI PRİNKEPSİ VI. BOHEMUND İLE KİLİKYA ERMENİ PRENSESİ SİYBLLE'İN EVLİLİĞİ

Antakya Haçlıları ile Kilikya Ermenileri arasında kayıtlara geçen son evlilik Antakya Haçlı Prinkepsi VI. Bohemund ile Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un kızı Prenses Siyblle arasında yaşanmıştır. VI. Bohemund, babası V. Bohemund'un 1252 yılında ölümü üzerine daha 15 yaşındayken, annesi Lucienne'nin naibeliğiyle tahta çıkmıştı. Annesinin naibeliğinin papa IV. İnnocentius tarafından iptali ile Akka'da taç giydi ve yönetimi tek başına eline aldı⁹³. VI. Bohemund, 1254 yılında Antakya'nın savunulmasına destek olması için Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un kızı Siyblle ile evlendi⁹⁴. Böylece Kilikya Ermenileri ile Antakya Haçlıları arasındaki problemler bitti. Bu evlilik neticesinde Antakya'da Ermenilerin etkisi arttı. I. Hetum, Moğolların Asya'da güçlendiğini fark ederek önce kendisi⁹⁵ sonra da damadı VI. Bohemund'u Moğolların Suriye ve Anadolu'daki müttefiki durumuna getirdi. Lazikiye ve Antakya etrafında Müslümanların eline geçmiş olan kale ve şehirler tekrar Haçlılar lehine kazanıldı⁹⁶. Antakya'nın 1268'de Memlükler Devletinin eline geçmesine kadar bu ittifak devam etti.

⁹¹ Vardan, a.g.m., s. 221-222; Abû'l-Farac, a.g.e., c. II, s. 511; Hetum, a.g.e., s. 16; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 316-317; Mehmet Ersan, a.g.e., s. 182; Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades*, s. 634-635.

⁹² Mehmet Ersan, a.g.e., s. 183.

⁹³ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 227-228; Steven Runciman, a.g.e., c. III, s. 237; Edmund Spencer Bouchier, a.g.e., s. 267.

⁹⁴ Sirarpire der Nersessian, a.g.m., s. 653; Mehlika Aktok Kaşgarlı, a.g.e., s. 63; Steven Runciman, aynı yer; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 222.

⁹⁵ Steven Runciman, a.g.e., c. III, s. 251.

⁹⁶ Hetum, a.g.e., s. 117; Steven Runciman, a.g.e., c. III, s. 261; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 225-226.

VI. Bohemund ile Siyblle'in evliliğinden Bohemund adında bir erkek ve Lucia adında da bir kız çocuk dünyaya geldi. VI. Bohemund 1275 yılında öldüğünde Antakya Memlükler devletinin eline geçmişti. Ancak Trablus hala Antakya Haçlı hâkimiyetinde bulunuyordu. Babası öldüğünde 14 yaşında olan Bohemund, VII. Bohemund namıyla ve Ermeni olan annesi Siyblle'in niyabetinde tahta çıktı⁹⁷.

Sonuç

Tarihleri boyunca bağımsız devlet kurma emellerine kavuşamayan Ermeniler, Haçlı Seferlerinin başlaması ve Birinci Haçlı Seferi ordularının Anadolu'ya gelmesiyle Avrupa'dan gelen Hristiyan Haçlı ordularının desteğini alabilmek ve hâkim oldukları bölgelerde kendi bağımsız devletlerini kurabilmek amacıyla hareket ederek Haçlıların Anadolu'daki ilerleyişinde onlara her türlü yardımı yapmaktan çekinmemişlerdir. Haçlılar ile Ermenilerin bu yakınlaşması Selçuklu Türklerinin Ermenilere olan güvenini de sarsmıştır.

Ermeniler her ne kadar Haçlılara güvenseler de Haçlılar bölgeye ilk geldiklerinde onları diğer yerli Hristiyanlar hatta Müslümanlar ve Yahudiler gibi sapkın inançlara sahip bir halk olarak görmüşlerdir. Ancak bölgede tutunabilmek için onların rehberliğine ve hatta sahip oldukları topraklara ihtiyaçları olduğunu da bilmekteydiler. Zira Haçlılar Ermenilerin desteğiyle Urfa'yı ve civarındaki birçok yerleşim yerini ele geçirmeyi başarmışlar hatta Antakya'ya dahi bir Ermeni sayesinde girebilmişlerdir.

Urfa ve Antakya'da Latin Haçlı devletlerinin kurulması ile Ermeniler ve Haçlılar arasındaki ilişkiler farklı alanlarda devam etmiştir. Bu ilişkilerin en önemli ve dikkat çekici boyutu olan akrabalık ilişkilerini Baudouin de Bologne'un Urfa'ya hâkim olabilmek ve maddi olarak da rahatlamak amacıyla başlattığı ancak başarılı ve mutlu bir evlilik idame ettiremediği görülmektedir. Sonrasında ise onun halefi Baudouin de Bourg ile Malatya hâkimi Ermeni Gabriel'in kızı arasında yaşanan evlilikten dünyaya gelen kızların Doğu'daki Haçlı devletlerinin hanedan soyunu devam ettirmesi oldukça önemlidir.

⁹⁷ Steven Runciman, *a.g.e.*, c. III, s. 291-292.

Antakya Haçlı prinkepsleri ile Kilikya Ermeni prensesleri arasında yaşanan siyasi evliliklerin Doğu'daki Haçlı hâkimiyetinin zayıfladığı, Kilikya Ermeni Baronluğunun ise Bizans'ın baskısından kurtulduğu, Alman Krallığının ve Papalığın desteğiyle güçlendiği, bir krallık olarak kabul edildiği dönemde gerçekleşmeye başladığı görülür. Kilikya Ermeni Baronu II. Leon bir yandan Alman İmparatorluğu'nun desteğini almayı başarmış, Ermeni Kilisesini Papalığa bağlamak kaydıyla Papalığın korumasını kazanmış ve Antakya Haçlı Prinkepsliği ile Kilikya Ermeni Krallığını birleştirmeyi amaç edinmiştir. II. Leon'un Antakya ve Kilikya'yı birleştirmek politikası ondan sonra da Ermeni ileri gelenleri tarafından kabul görmüştür. Neticede Anadolu'da güçlenen Selçuklulara ve Suriye bölgesindeki Müslüman unsurlara karşı bu iki hanedan ortak hareket etmek yolunu seçmişler, gerçekleştirilen evliliklerle de bu ittifakı devam ettirmişlerdir. Bu amaçla iki hanedan arasında akrabalık ilişkileri Memlüklerin hem Ermenilerin hem de Antakya Haçlılarının hâkimiyetine son vermesine kadar sürmüştür.

Ermeniler ile Haçlılar arasında yaşanan evliliklerin sadece soylular tarafından değil Doğu'da Haçlı nüfusunun ve özellikle de Latin kadınların azlığı dolayısıyla her sosyal tabakadan Haçlılar tarafından da gerçekleştiği görülmektedir. Bu sebep ile Haçlılar, Ermenilerin dışında Ortodoks Hristiyanlarla da evlilikler tesis etmişlerdir. Yaşanan bu siyasi evlilikler ve neticesinde gelişen Haçlı-Ermeni ilişkileri ile Ermenilerin Batıdan gelen Lâtinlere ve hatta Batı dünyasına kendilerini bir Hristiyan halk olarak hatta bir Haçlı olarak kabul ettirdiklerini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ALBERT OF AACHEN, *Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, (ed. and Translated By Susan B. Edgington), Clarendon Press, Oxford 2009.
- ALTAN, Ebru, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri*, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- , "Haçlılar ile Ermeniler Arasında Antakya'da Veraset Savaşı: 1201-1219", *Haçlı Seferleri Avrupa'dan Latin Doğu'ya Tarih Yazımı, Tasvirler ve İlişkiler*, ed. Sevtap Gölgesiz Karaca, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2023, s. 351-373.
- ANNA KOMNENA, *Alexiad*, (çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- ANGOLD, Michael, *The Byzantine Empire 1025-1204 A Political History*, Longman, London and New York 1997.
- ANONİM SÜRYANİ VEKAYİNÂMESİ, (çev. Vedii İlmen), *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinâmesi*, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- ASBRIDGE, Thomas, *Haçlı Seferleri*, (çev. Ekin Duru), Say Yayınları, İstanbul 2014.
- AZÎMÎ, *Vekâyinâme*, (nşr. ve çev. Ali Sevim), *Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- BOASE, T. S. R., "The History of The Kingdom", *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T. S. R. Boase, Scottish Academic Press, London, 1978.
- BOUCHIER, Edmund Spencer, *A Short History of Antioch 300 B.C.-A.D. 1268*, London, 1921.
- BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayınları 2011.
- CHARLES DU FRESNE DU CANGE, *Les Familles d'Outremer*, (ed. E. G. Rey), Imprimerie Imperiale, Paris 1869.
- CAHEN, Claude, *La Syrie du Nord à L'Époque des Croisades et la Principauté Franque D'Antioche*, Paris 1940.
- , *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

- ÇEKEN, Muhittin, "Tapınak Şövalyeleri ve Bağrâs Kalesi: Yayılma Stratejilerinin Askerî Örüntüleri", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20(1), s. 151-171.
- DEMİRKENT, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, c. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- , *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2004.
- ERNOUL, *Ernoul Kroniği: Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, (çev. Ahmet Deniz Altunbaş), Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 2019.
- FULCHER OF CHARTRES, *A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127*, (Translated by Frances: Rita Ryan), Norton & Company, New York, 1973, s. 65-67; "Kutsal Toprakları Kurtarmak" *Kudüs Seferi*, (çev. İlcan Bihter Barlas), IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.
- GÖLGESİZ KARACA, Sevtap, *Kudüs Haçlı Krallığı (1099-1187)*, TTK Yayınları, Ankara, 2020.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), c. II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2019.
- GUİBERTUS ABBAS NOVİGENTİ, "Gesta Dei per Francos", *RHC Occ. IV*, Paris 1879.
- HAMILTON, Bernard, *Studies in Church History Subsidia*, "Women in the Crusader States: The Queens of Jerusalem (1100-1190)", Volume 1, (1978), pp. 143-174.
- HETUM, *Goriğos Senyörüü Hetum Vekayinâmesi (1076-1307)*, (çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Basılmamış Tercümeler, Ter /69.
- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (çev. A. Özeydin), c. VIII, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.
- İBN KALÂNİSÎ, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, (çev. Onur Özatağ), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- İNAN, Zeynep, "I. ve II. Haçlı Seferleri Sürecinde Ermeni-Latin İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. II, (ed. Mehmet Metin

- Hülagü, Musa Şaşmaz, ve diğerleri), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 211-230.
- JEAN DE JOINVILLE, *Bir Haçlının Hatıraları*, (çev. Cüneyt Kanat), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Kök Yayınları, Ankara 1990.
- KESİK, Muharrem, *1071 Malazgirt Zafere Giden Yol*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- , *Dânişmendliler (1085-1178 Orta Anadolu'nun Fâtihleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- , "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", *Çeşitli Yönlerden Türk-Ermeni İlişkileri*, (ed. Şafak Ural, Kâzım Yetiş, Feridun Emecen), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- KÜÇÜKSİPAHIOĞLU, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, "X.-XI. Yüzyıllarda Doğu Roma ve Selçukluların Ermenistan (Bagratuni-Ardzruni) Politikaları", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ortaçağ*, c. II, (ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, ve diğerleri), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 89-106.
- LAWRENCE, A. W., "The Castle of Baghras", *The Cilician Kingdom of Armenia*, ed. T. S. R. Boase, Scottish Academic Press, London, 1978, s. 34-83.
- MACEVITT, Christopher Hatch, *Creating Christian Identities: Crusaders And Local Communities In The Levant 1097-1187*, ProQuest Information and Learning Company, United States, 2002.
- MERÇİL, Erdoğan, "Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Anadolu'nun Durumu", *Bellekten*, c. 52, Ağustos 1988, S. 203, s. 461-474.
- MIYNAT, Ali, "Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros)", *USAD*, Bahar 2020, s. 317-336.
- MURRAY, Allan V., *Baldwin of Bourcq Count of Edessa and King of Jerusalem (1100-1131)*, Routledge, New York, 2022.
- MÜNECCİMBAŞI, Câmîu'd-Düvel *Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (haz. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

- MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (çev. Hrand D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul 1937, s. 154-245.
- NERSESSIAN, Sirarpire der, "The Kingdom of Cilician Armenian", *A History of The Crusades*, (ed. Keneth M. Setton), London, 1969.
- OLDENBOURG, Z., *The Crusades* (Trans. A. Carter), Phoenix Press, London, 2001.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, S. 36, İstanbul 2000, s. 405-422.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I-II-III, (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 2008.
- SAGIR, Güner, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Ermeni Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler İlkçağ & Ortaçağ*, c. I, (ed. Mehmet Metin Hülâgü, Musa Şaşmaz, ve diğerleri), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 183-206.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- , *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- , *Suriye ve Filistin Selçukluları*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- , "Malazgirt Muharebesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2003, 481-483.
- SİMBAT, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, (çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Basılmamış Tercümeler, Ter/68.
- SÜRYANÎ MİKHAİL, *Süryanî Keşiş Mikhail'in Vekâyinâmesi (1042-1193, 1195-1229)*, (çev. H. D. Andreasyan), TTK Basılmamış Tercümeler kısmı, Ankara 1944.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2013.
- UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1993
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrand D. Andreasyan), TTK Yayınları, Ankara 2000.

WALTER CHANCELLOR, *The Antiochene Wars*, (A Translate and Commentary by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edington), Ashtage Publishing Company, U.S.A., 1999.

WILLIAM OF TYRE, *A History of Deeds Done Beyond The Sea*, (Translated by E. A. Babcock-A. C. Krey), c. I-II, Columbia University Press, New York, 1943.